

Nőnek lenni

Szenes Piroska: *Csillag a homlokán*

I.

Fónod Zoltán *Üzenet* című monográfiája előtt két olyan összefoglaló mű jelent meg, amely a két világháború közti szlovenszkói irodalmat kívánta bemutatni¹: Kemény Gáboré (aki később Kemény G. Gábor néven publikált) és Csanda Sándoré, akinek *Első nemzedék* című könyve tulajdonképpen írói portrék sorozata, s a kor irodalmi folyamatainak felvázolására nem tett kísérletet. Az *Üzenet* megjelenése előtt egy évvel, 1992-ben Turczel Lajos *A csehszlovákiai magyar irodalom hat évtizede* című tanulmányában kialakított értékrendhez igazodva röviden áttekintette a korszak irodalmát és, sajnálkozva állapította meg, hogy az nem érte el a kortárs líra színvonalát. Kivételként négy írói életművet emelt ki a többi közül: Szenes Piroskáét, Tamás Mihályét, Neubauer Pálét és Egri Viktorét², az író nő életművét feldolgozó tanulmányában pedig a *Csillag a homlokán*t egyenesen „a két háború közti regényírásunk legsikerültebb alkotásának” nevezte.³ Fónod Zoltán értékelése lényegében megegyezik Turczeléval, Csanda viszont a prózaírók portréi elé írt másfél oldalas bevezetésében nem fogalmaz ennyire határozottan. Miután leszögezi, hogy a korszak szlovákiai magyar prózáját „a különböző jellegű kísérletezések jellemzik”, s ezek közül kiemeli a „szlovákiai magyar regény megteremtésére irányuló” törekvést, először az ún. valóságirodalom vonzáskörében alkotó szerzőket sorolja fel – függetlenül attól, hogy szociográfiát, verset vagy regényt írtak –, s csak utána tér rá a többi szerző értékelésére.⁴ Turczel Tamás Mihály prózáját főként nyelvi-stilisztikai kiegyensúlyozottságáért értékelte, Szenes Piroskát viszont elmarasztalta „jól folyó, de meglehetősen kopár, színtelen nyelve” miatt, s Egri Viktor regényei esetében is inkább fogyatékoságnak tekintette a nyelvi könnyedséget és a túl irodalmias stílust. Neubauer A jóslat című regényéről pedig sommásan ennyit írt: „érdekes mű ez, de csak nagystílusú bestseller”.⁵ Turczel kifogásai a saját maga által kiemelt négy regényíróval szemben

1 Turczel Lajos egy harmadikat is említ, Zapf László elkallódott tanulmányát. (TURCZEL Lajos, *1989 előtti irodalomtörténeti szintéziskísérletek első irodalmi szakaszunkról = Uő, Visszatekintések a szlovákiai magyar kisebbségi lét első szakaszára*, Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 2002, 18.) Ez a szöveg azonban tudomásom szerint máig nem került elő.

2 TURCZEL Lajos, *Vázlatos felmérés a két világháború közti irodalmunk értékviszonyairól = Uő, Visszatekintések a szlovákiai magyar kisebbségi lét első szakaszára*, 26.

3 TURCZEL Lajos, *Szenes Piroska = Uő, Tanulmányok és emlékezések*, Madách, 1987, 86.

4 CSANDA, *Első nemzedék*, Madách, Bratislava, 145.

5 TURCZEL, *Vázlatos felmérés a két világháború közti irodalmunk értékviszonyairól*, 26-27.

tulajdonképpen azt a megállapítását hivatottak alátámasztani, hogy bár e négy szerző műveinek minősége meghaladja a szlovenszkói átlagprózáét, a magyarországi kortársak legjobbjaival nem lehet összemérni.⁶ Tamás Mihályt Csanda is „igazi elbeszélő tehetségnek” nevezi, Darkórol megállapítja, hogy „jelentős ígélet volt”, majd Palotai Borist méltatja Szenes Piroska társaságában, akik a kor átlagprózájából „a nő lélek és szociális témák igényes, realista ábrázolásával” emelkedtek ki.⁷ Neubauer Pálnak díjnyertes regényét tartja említésre méltónak, Egri Viktor neve viszont nem szerepel az említett érdemlő szerzők listáján. Helyette Juhász Árpád és Jarnó József szocialista hangoltságú írásaira utal, s az általa összeállított szerzői névsor ezzel lezárul.

Fónod Zoltán Üzenetében lényegében ugyanarra a következtetésre jut, mint Turczel Lajos, s mint őket megelőzően a harmincas években Szalatnai Rezső, Szvatkó Pál, Féja Géza: „a prózairodalomra a megkésetttség jellemző”, amit Fónod elsősorban a hagyománytalansággal magyaráz, de számos más okot is felsorol, az irodalom szervezethez tartozó kérdéséről a könyvbehozatali tilalomig. Tamás Mihályon, Szenes Piroskán, Egri Viktoron és Neubauer Pálon kívül egyértelműen „prózairodalmunk két világháború közötti értékei” közt tartja számon Darkó Istvánt, Jarnó Józsefet, valamint a két baloldali beállítottságú szerzőt: Bányai Pált és Sellyei Józsefet.⁸

A *Csillag a homlokán* c. regény fogadtatása – eltekintve egy magyar és egy szlovák, az író művét hazaárulásnak tartó kritikától – töretlenül pozitív volt. A korabeli kritikák és a későbbi irodalomtörténeti jellegű elemzések azonban jóformán figyelmen kívül hagyták a regényben érvényesülő női szempontot, s ha ki is tértek rá, úgy általános jelleggel, az író műveinek összességére vonatkoztatva, s hatáskörét elsősorban a szerző biológiai neméből fakadó tematikai kérdésekre szűkítve le.⁹ Kassák Lajos azonban a *Csillag a homlokán* kötet *Nyugat*-beli recenziójában nem a nőíró és női történet összefüggéseire világított rá, hanem a regényben megalkotott világ eseményeinek sorszerűségére, különösen Kata életének sorsszerű fordulataira. „Semmi művé-

6 Uo., 26.

7 CSANDA, *I.m.*, 145.

8 FÓNOD Zoltán, *Üzenet. A csehszlovákiai magyar irodalom 1918-1945*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 173-175.

9 Csanda azon túl, hogy a *Csillag a homlokán* elhelyezi a korabeli magyar irodalom kontextusában, a mű bizonyos elemeinek életrajzi vonatkozásaira is ráirányítja a figyelmet: „A lírai és drámai motívumokban gazdag mű a XX. századi magyar epika klasszikus alkotásaival tart rokonságot: Kaffka Margit regényeivel, Kosztolányi Édes Annájával és Móricz Zsigmond Árvácskájával. Hasonló »valóságélményre« támaszkodik, mint Móricz Zsigmond Csibe-novellái, s Szenes Piroska életének néhány motívumát is felismerhetjük benne. Bizonyára az író az a Pesten tanuló okos kisasszony, akiről anyja így nyilatkozik: Az csak a nagyszerű lány, már kiskorában is milyen okos volt, és milyen tehetséges! Író Pesten, gyönyörű szép történeteket ír. A regényből következtetve az író elsősorban két kérdés izgatta: a nő szexuális kiszolgáltatottsága és a szegény emberek szociális helyzete. A két témakör Szenes Piroskának szinte valamennyi regényében és elbeszélésében központi helyet foglal el; tudatos nőíró és tudatos szocialista volt. Igaz, nincs tudomásunk arról, hogy tagja lett volna valamelyik pártnak, műveiben szociáldemokráta és kommunista alakjait egyforma objektivitással mutatja be; nem tudjuk meg, kinek a pártján áll.” CSANDA, *I.m.*, 172-173.

szi bravur és kiélezett életkaland nincs ebben a világban, minden szinte sorszerűen van úgy, ahogyan előttünk megmutatkozik” – írja Kassák, majd pár bekezdéssel lejjebb, a Kata gondjaira bízott kistestvér tragikus halálának vonatkozásában hozzáfűzi: „Úgy érezzük, Kata sorsa ettől a pillanattól kezdve világosan elő van rajzolva. Amibe később még belebotlik, az már elkerülhetetlenül elé van állítva, ha öröm éri, hirtelen elcsendesedik, mert váratlanul Miskó jut eszébe s ha nagy a szomorúsága, akkor úgy érzi, ez is Miskó miatt van, aki az ő gondatlansága és rosszasága miatt fulladt bele a hordóba.”¹⁰ Kassák Kata sorsának alakulására adott magyarázata a későbbiekben megismétlődik Csanda Sándor¹¹ és Fónod Zoltán¹² írásaiban is. Ez a sorsmagyarázat ugyan azzal, hogy a regény egészére kiterjeszti, enyhén el is túlozza Misko halálának Kata életére gyakorolt hatását, olyan eredendő bűnként tüntetve fel, amelyből szükségszerűen következik a bűnhődés. Kata történetét egy egységes elbeszélés folyamatába helyezi be ekként. Kata történetét azonban nem a folytonosság, hanem a megszakítottság jellemzi, emberi ki nem teljesedését ez okozza, nem pedig a kis Misko halála miatti büntudat, ami ráadásul csak a regény első felében bír jelentőséggel. Az elemzők figyelme sorra elsiklott a regény azon szöveghelye fölött, ahol Misko elfelejtését konstatálja a narrátor.¹³ A regényben megjelenő sorsszerűség felismerése ennek ellenére rendkívül fontos, bár véleményem szerint más kontextusban, mint ahogy a fent említett írásokban megjelenik.

Turczel Lajos az író munkásságának méltatói közül egyedüliként egy olyan lehetséges kontextust is felcilliant, amelyet a későbbiekben maga sem bont ki következetesen: a korszakban jelentkező többi nőíró közül emeli ki Szenest, mint a legtehetségesebbet. Az író regényei kapcsán a női szempont azonban csak mint a szerző biológiai neméből fakadó, s a biológiai nemre visszavezethető emancipációs beállítottságnak köszönhető szereplőválasztás jelenik meg: „Kaffkához hasonlóan ő is lelkes híve volt a női emancipációnak, és ennek megfelelően a regényei és legjobb novellái főhősei nők.” Majd pár sorral lejjebb: „Naturalista indulása és emancipációs beállítottsága hatékonyan közrejátszott abban, hogy alkotásaiban a természetes, nem idealizált jelenségként felfogott szexualitásnak igen nagy szerepe lett.” TURCZEL, *Szenes Piroska*, 82.

- 10 KASSÁK Lajos, Csillag a homlokán. Szenes Piroska regénye – Franklin = *Nyugat*, 1931. I. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00505/15758.htm>
- 11 „Egyszer anyja a városi piacra megy, s a hatéves Katkára bízta kis öccsét, de a kislány inkább barátnőjével játszik, s Misko belefut a vizeshordóba. Ez a tragikus esemény Katkát szinte egész életén át kíséri: ha baj éri, abban az Isten büntetését látja Misko haláláért.” CSANDA, *I.m.*, 170.
- 12 „Az anya gyermekeivel együtt elment a vásárba, és otthon a hatéves kislányra bízta Miskót, az öccsét. Katkát azonban játékra kényszeríti a szomszéd lány, a kistestvére közben belefut a vizeshordóba. A tragikus élmény – kimondatlanul is – egy életen át végigkísérte. Sorsának szerencsétlen alakulásában is az Isten büntetését látja.” FÓNOD Zoltán, *Egy regényíró "feltámadása"*= Uő., *Kötéltárlaink. Válogatott írások*, Madách, 1990, 94., ill. FÓNOD Zoltán, *Üzenet*, 194.
- 13 „Egyszer csak mégis, mint egy sárga láng, úgy villant fel lelkében a kis Misko emléke, aki miatta halt meg, és akire már nem gondolt soha.” SZENES Piroska, *Csillag a homlokán*, Madách, Bratislava, 1982, 190. A regényből vett további idézetek erre a kiadásra vonatkoznak.

Ha a női szemponttal kapcsolatban feltehető kérdések jobbára háttérben is maradtak, az író női szociális érzékenységét, a mű reális valóságábrázolását, szlovenszkóiságát azonban minden egyes, a regényre vonatkozó írás kiemelte, sőt, lényegében teljes egyetértés uralkodik abban, hogy ez a vonatkozása a műnek fontosabb. Azt már Kassák leszögezi idézett írásában, hogy a kis szolgálólány története nem új az irodalomban, de siet hozzáfűzni, hogy az irodalomban nem az újdonság, hanem az új megvilágítás számít. „Szenes Piroska Katkája körül a háborús és a közvetlen háború utáni idők élete zajlik. Ezáltal új megvilágításba kerül a regény hőse és új az őt környező világ.”¹⁴ Schöpflin Aladár irodalomtörténetében szintén a regény sikerült társadalomrajzát és – ahogy a szerző fogalmaz – lélektani képét emeli ki.¹⁵

A társadalmi-történelmi események, a korábrázolás a női szubjektum problémájától lényegében elszigetelten, mint a regény értékét biztosító szempont jelenik meg a recepcióban.¹⁶ A társadalomábrázolás igénye folyamatelvű, a kor történelmi eseményeinek alárendelt, az azokról való tudás által irányított egységes elbeszélést tételez fel. Ez az elvárás a regény recepciójában egyrészt a cselekmény újramondásának módjában, másrészt a művel szemben emelt kifogások egy részében nyilatkozik meg. A Csillag a homlokán cselekményének rekonstrukciójában a Szenes Piroskáról született mindkét hosszabb tanulmány szerzője önkéntelenül is kiegészíti az elbeszélés üresnek vélt helyeit, olyan ismeretek alapján, amelyekkel a regény narrátora, illetve a szereplők az adott szöveghelyeken nem rendelkeznek. Fónod Zoltán és Turczel Lajos utólagos pozíciójuknak köszönhetően összegzik a szövegben utalásszerűen elszórt információkat, s így a kisközösség történetét, illetve a kisközösség történetének elbeszélési módját a világtörténelem felől értelmezik. Véleményem szerint ezzel magyarázható az is, hogy a szerkezet és elbeszélés bizonyos megoldásai hibaként vagy hiányosságként jelennek meg a két irodalomtörténész értékelő tanulmányaiban.

Turczel elemzésében például – miután több szempontból erőteljesnek, szuggesztívnek ítéli a korábrázolást, a Vörös Hadsereg helyi forradalmi hatásának érzékeltetését, amely a grófi család értesülésein és egy szlovák kisköztana beszámolóján alapul, hiányosnak találja, illetve felületesnek tartja a deklarációs úri-hivatalnoki család rajzát. A másik kifogás, amit Szenes regényével szemben emel, a zárófejezetre vonatkozik. Turczel lélektani hiányosságnak véli Kata váratlan összeomlását és házasságba való menekülését, amit – véleménye szerint – nem motiválhatott a betegség.¹⁷ Fónod Zoltán szintén vázlatosnak tartja a történelmi események érzékeltetését, de azt is hozzáfűzi, hogy a mű „ennek ellenére azonban képet ad az államfordulat éveiről, valamint az azt követő társadalmi feszültségekről.”¹⁸ Szerkezetileg ő is a regény

14 KASSÁK, *I.m.*, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00505/15758.htm>

15 SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1937, 1990, 426.

16 Csanda Sándor írása e téren kivételt jelent. Megállapítása szerint „a társadalmi háttér inkább csak keretül szolgál az emberi viszonyok és Kata sorsának ábrázolásához.” CSANDA, *I.m.*, 173.

17 TURCZEL, *Szenes Piroska*, 86-87.

18 FÓNOD, *Egy regényíró „feltámadása”*, 95.

zárócselekményét találta megoldatlannak: „hisz az optimizmussal, életerővel teli fiatal lány, aki a saját életét irányítani akarja, keresve a boldogságot, nem roppanhat össze a ragályos bőrbetegség gyanújának súlya alatt, sem a katonaszerelem (Ferkó) elutasító magatartása miatt.”¹⁹

Azokat a hiányosságokként kódolt megoldásokat tehát, amelyekre a szakirodalomból idézett utalások vonatkoznak, egyrészt a női szubjektum kiépülése, másrészt a közösségi identitás, a közösségen belül érvényesülő normák felől érthetjük meg, mint a regény felépítésből logikusan következő jelenségeket.

II.

A fentiekben láttuk, hogy a regény recepciójában hogyan érvényesülnek olyan elsősorban maszkulin szempontok, mint a társadalmi-történelmi események elbeszélésének elsődlegessége, illetve az identitásképződés folyamatosságának elve. Ez valószínűleg azzal is magyarázható, hogy az író nő földrajzi hovatartozás szerinti elhelyezése egy lehetséges szellemi horizontban eleve feltételezte, hogy Szenes Piroska prózája elsősorban a szlovákiai irodalom kontextusában értelmezhető megnyugtató módon, amely irodalomnak a szlovenszkóiság, a csehszlovákiai valóság bemutatása programszerűen felvállalt szerepe volt. Így viszont teljesen kirekesztődött a kortárs női irodalom közösségéből. Pedig a *Csillag a homlokán* című regény megjelenésekor már jó ideje jelen volt a magyar irodalmi életben az írónőknek egy népes csapata, akikről Zsadányi Edit jogosan állapította meg, hogy „azóta, Kaffka kivételével, szinte teljesen feledésbe merültek. Nem csak egy-egy szerző, egy egész nemzedék törődött ki irodalmi tudatunkból, holott a kortársak elismerően és együtt emlegették őket (....)”²⁰ Szenes prózája kapcsán egy lehetséges női kontextus egyedül Turczel Lajosnál jelent meg, ő is pusztán konstataulta, hogy a két világháború között meglepően sok író nő jelentkezett Szlovákiában, de ennek a ténynek a konstataciója után már nem fordított figyelmet arra, hogy Szenes prózáját ezeknek a műveknek a vonatkozásában is megvizsgálja.

Szlovákia tekintetében fokozottan érvényes Zsadányi Edit a kor írónőinek elfeledettségére vonatkozó megállapítása, olyannyira, hogy a Turczel által felsorolt többi kortárs szlovákiai magyar nőíróról akár az is elmondható, hogy mára önmaga kiüresedett, pusztá nevére redukálódott.²¹

Szenes Piroska műveinek a korabeli női irodalomtól elszigetelt tárgyalása pl. elrejteti azt a tényt is, hogy a század első felének nőírói közül többen nyúlnak regényeikben a kulturális keveredés kérdéseihez. A *Csillag a homlokán* c. regény szlovák-magyar együttélésének kérdése Szenes Piroskánál is kulturális különbségként jelenik meg, ráadásul áttételesen, sokkal inkább a társadalmi

19 FÓNOD, *Uo.*, 95.

20 ZSADÁNYI Edit, *Író nők a századelőn = A magyar irodalom története II., 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András, Gondolat, 2007, 807.

21 Turczel Szenes Piroska életművét méltató tanulmányában a következő, Szenessel kb. egy időben fellépő írónőket sorolja fel: Ásgúthy Erzsébet, Dömötör Teréz, L. Kiss Ibolya, Madame Sans-Gène, N. Jaczkó Olga, Palotai Boris, Prerau Margit, Schalkház Sarolta, Szenes Erzsébet, Urr Ida, Wimberger-Pozsonyi Anna, Zsadányi Mária stb. TURCZEL, *Szenes Piroska*, 81.

rétegek közti különbség mellékkörülményeként, s még inkább a teljes, sértetlen szubjektum és az eltárgyasított, önnön legitim identitását megalkotni képtelen, csonka szubjektumnak a gazda-cseléd pozíciójában is megragadható szembeállításában. Elsősorban társadalmi s nem nemzetiségi konfliktus a város kifosztásának sikertelen kísérlete is. A magyar-zsidó összetételű város életformája s a városi (feltételezett) gazdagság áll szemben a szlovákok lakta major nyomorával, a birtoklás kérdésén keresztül artikulálódik a nemzeti hovatartozás is. „Egyszer csak elterjedt a híre, hogy a várost, ahol magyarok és zsidók laktak, szabad lesz kirabolni. Ki engedte meg? A csehek és a szlovákok, akik együttesen kikiáltották a Tanácsot és a Szabadságot. Ezer évig minden a magyaroké meg a zsidóké volt, ezer évig most minden a szlovákoké lesz.” (35.) Ahogy a városi rabláskíséret mögött, úgy az önállóság igénye mögött is kizárólag az anyagi javak megszerzésére irányuló vágy működik, ez a vágy a major népét elsősorban szegényekként, nem pedig egy nemzethez tartozó egyedekként kovácsolja össze. A major lakói önmagukat nem szlovákokként élik meg. A rögzített, nemzethez köthető identitás az ideológia szorításában lenne hivatott létrejönni, ám a csoport maga sem ismeri fel önmagát benne, kétkedve fogadja, és saját nyelvére fordítja le, amikor az anyagi javak eltulajdoníthatóságaként értelmezi. Az a falusi-majorbeli közösség, amely ideológiailag hatalmi helyzetbe kerül, s szlovákként, államalkotó nemzetként definiálódik, önmagát a szegény-gazdag ellentétpár egyik pólusaként tudja meghatározni, így számára az eseményekből csak a szerzés/birtoklás lehetősége realizálódik. A történelmi konfliktus elveszti összetettségét és nagyhatalmi jellegét, helyette a majorok, falvak népének világértelmezésén belülre kerül, amely megreked az anyagi-tárgyi birtokbavétel kérdésénél, így lényegében dezideologizálódik. A cseh fennhatóság alá kerülés ténye is a birtokviszonyok (szó szerinti) átrendeződésén keresztül nyer értelmet: a majorba érkező cseh szokolistáknak azt a kijelentését, hogy a grófi hatalom érvényessége megszűnt, a majorbeliek derűs hitetlenkedéssel és inkább rémülten, mint örömmel fogadják, s csak akkor kezdik komolyan fontolóra venni, mint lehetséges igazságot, amikor a major felosztását csillantják meg előttük. „Az emberek feszengve hallgattak. Igaz, híre jött már, hogy a grófokat letették, de itt a majorban csak kuncogva emlegették, mint pikantériát. (...) Egy sovány ember mégis megkockáztatta elszántan, ádámcsutkája fölszaladt a torkára: – De a major csak az övé? A szokolista kövér nyakát szorította a szoros gallér, szigorúan megráncgatta. – Még eddig az övé. De ne féljete, testvérek, nem marad az övé! – Ejha, a mamáját! Kezd cifra lenni! – Az emberek szemükbe lökve a kalapjukat, megvakarták a fejüket. – No és mondjátok... Kié lesz, ha tőle elveszítek? Minden szem a lovas piros arcára sütött, a lélegzetek elakadtak. Mindenki várta, húzta a feleletet. – A tietek, testvérek, a tietek, a mienk – felelt mind az öt szokolista egyszerre. Az emberek ajkáról elhalt a tréfálgozás, komoly és nagy volt a pillanat.” (43-44.)

Az értékrend materiális volta mindenben érvényesül, a személyes kapcsolatoktól az államalkotás igényéig. Ez utóbbi ideológiai-történelmi konstrukcióként semmiféle jelentéssel nem bír a majorbeliek számára, csak a földreform vonatkozásában tesz szert jelentőségre. A szocialista agitátor átfogó ideológiai programjának értelme – „Ébredjenek fel a szegény emberek sok ezer éves szolgaságuk álmaiból, ébredjenek fel, nézzenek szét, és lássák, hogy övék a világ, csak akarniuk kell” (178.) – a major lakói számára csak korláto-

zott jelentésben hozzáférhető, a földosztás ígéretként értelmezik. A magánélet is ennek az értékrendnek van alárendelve. Kata anyja a földszerzés reményében próbálja lányát rábeszélni az Imrussal való házasságra. A szellemi kultúra fölött mindvégig az anyagi dominál, amely a szociális ellentétek kiélezettségében mutatkozik meg. Ez az anyagközpontúság teszi lehetővé azt is, hogy az első világháború vége, az azt követő forradalmak, Csehszlovákia megalakulása, azaz a térség történelmi eseményei a közösség mikrotörténelmében a tulajdonjog változásainak kérdésére egyszerűsödve jelenjenek meg, a vidék lakosságának életén keresztül. Ami azon túl helyezkedik el, az a bizonytalanság ködébe vész. Az uradalom határain túli történésekre utalva a szereplők és a narrátor gyakran él az „úgy mondják”, „azt beszélik” kifejezésekkel, miáltal az elbeszélte eseményeket a mondák körébe utalják. A történelmi eseményekről tudósító szereplők maguk is bizonytalanok, megbízható tudásuk csak saját magántörténetükről van, de annak okaira már nem terjed ki, mendemondákon alapul. Jó példa erre a megszállt városban tartózkodó legionáriusok számát firtató kérdésre adott válasz. Az ispán kérdésére, hogy mennyien lehetnek a legionáriusok, ezt a választ kapja: „Ugyan, hát azt ki tudná, tekintetes úr? Egyik azt mondja, nagyon sokan, a másik, hogy kevesen.” (76.) A bizonytalanság a harcok kapcsán is előjön: „A harcok, úgy látszik, megmerevedtek” (82.), illetve: „Mondják, kitűnően be voltak löve a városokra.” (82.)

A közösséghez, mint nemzethez-nemzetiséghez-nyelvhez való tartozás Kata életútjában ugyanígy áttételesen jelenik meg. Első gazdája magyar grófi pár, második gazdasszonya német, végül – egy jelentéktelen intermezzo után – magyarul beszélő zsidó családhoz kerül, ahol ráadásul feltűnik az a szereplő, a Pesten élő író, aki emancipált nőiségével, önállóságával, sértetlen identitásával Kata megvalósíthatatlan sorsalternatíváját mutatja meg.

A nemzetiségi és nyelvi kérdés – s azt gondolom, a regény egyik legbravúrosabb megoldása éppen ez – szinte kizárólag a hatalmi kontextussal kapcsolatban bukkan fel. A gróféknál a nyelv a szeparáció eszköze. A komornyik, aki a grófi beosztottak közül a két kis cseléd fölött közvetlenül gyakorolja a hatalmat, sosem szól hozzájuk, a hierarchiában elfoglalt, valamint a kor és nembeli különbségen kívül a közös nyelv hiánya is elválasztja az ő világát a két szlovák kislányétól. Kata és Marka alig ért magyarul, „a pár magyar szó, amelyet tudtak, csak tréfalkoznivaló volt” (59), így kirekesztődnek a munkaadók világából, nem értik a történések közti oksági összefüggéseket, a tőlük idegen világ megismerése lényegében csak a tárgyi-materiális különbözőségek felismerésére korlátozódik. A grófi házaspár elé csak akkor bocsátják őket, amikor már elsajátítottak valamennyit a magyar nyelvből, addig a két gyerek úgy érzékeli, hogy az urak „nagy távolságban és titokzatos külön világban éltek” (70).

A hatalombirtoklás felől problematizálódik a szlovák-magyar együttélés az aratási jelenetekben is. A déli magyar falvakba érkező szlovákok ellenségként, a hatalom birtokosaiként jelennek meg a falusiak számára. A hatalmi kérdés itt is, mint a falu-város szembenállás esetében, szociális konfliktusba torkollik: „Ó, büdös tótok, de vígan vannak! – Nem elég nekik az ország – szól a férfiak egyike. – A szegény ember kenyere kell nekik. Miért nem maradhattak otthon, büdös drótosok? (...) Mi vagyunk itthon, itt mi vagyunk otthon, menjetek a fenébe! – kiáltottak rájuk minden oldalról.” (107.)

III.

A nyelv, nyelvhasználat mint identitást meghatározó tényező, illetve a csoport-identitás és a hatalom kérdése – ahogy korábban láttuk – a regény főszereplőjének, Katának a viszonylatában is felmerül. Ám Kata nem tulajdonít neki különösebb jelentőséget, mert az ő élete más keretek közt folyik, más vonatkozásokban próbálja kiépíteni saját identitását: számára a tánc, zene és szerelem (lehetnének) a – folytonosan elhalasztódó – önmeghatározás szempontjai. Élettörténete elbeszélésében többször visszatér a „Kata az, aki zenei tehetség” azonosítás sugalmazása, de Kata maga nem tudatosítja saját lényé abszolút zenei meghatározottságát, bizonytalan, nehezen körvonalazódó sejtelemként is csak a mandolinvásárlás és Pestre utazás – sikertelen – tervében fogalmazódik meg személyiségfejlődése eredményeként. Kata önmagát a zenében – ének és tánc közben – ismeri fel, ilyenkor azonosul önmagával. Művészi adottságai azonban nem tudnak kiteljesedni, az önmegvalósítás folyamatát többször is megtöri a női szubjektum tárgyiasított kezelése.

A *Csillag a homlokámnak* „a magyar irodalom hasonló témájú kiemelkedő alkotásai mellett (Móricz Árvácskáját, Kosztolányi Édes Annáját vagy Kaffka Margit regényhőseit említhetnénk) éppen az az erénye, hogy a női sors és kiszolgáltatottság felmutatása mellett a szociális vonatkozások sem sikkadnak el”²² – írja Fónod Zoltán. Értékelésében nagyon pontosan választja meg azt a két fogalmat – a női sors és kiszolgáltatottság fogalmát –, amelyek a női szubjektum meghatározottságai, ám a továbbiakban nem foglalkozik sors és kiszolgáltatottság megjelenítésének módjával a regényben. Turczel Lajos a két háború közti próza értékeit elemző tanulmányában „a helyi viszonyok erőteljes ábrázolásán túl” azt emeli ki, hogy „a főhősben: Hudák Kata szolgálólányban a nagy irodalom mércéjét megközelítő általános emberi-társadalmi erejű alakot tudott formálni.”²³ Azaz éppen a speciálisan nőit marginalizálja.

A női szubjektum mivolta a regényen belül korántsem egyértelmű. A női szubjektum nem koherens, több ellentétes beállítottságú erő kényszerítő hatásának kitéve jön létre. Az a szubjektumkonstrukció, ami a regényben kirajzolódik, részint a tárgyiasító, maszkulin szemlélet, részint a társadalmi-hatalmi szempont szorításában felépülő, a belső-női értékrendet érvényesíteni csak ideig-óráig tudó, minden szempontból alávetett, így önkifejezésétől többszörösen megfosztott, elsősorban az önidentitás hiányán keresztül meghatározható konstrukció. Az összetett és erősen differenciált külső nézőpontok szorításában konstituálódó szubjektum (nő-cseléd-szlovák stb.) számára az önidentitás megélése (én = művész) nem lehetséges. A regényben létrejövő női szubjektumokat meghatározó viszonyok ellehetetlenítik ezeknek a szubjektumoknak cselekvő alannyá válását, ami az önidentitás bizonytalanságának megszüntetését eredményezhetné. Az egységes egyéni identitás kiépülése helyett egy identitásképződésre alkalmas mintázat rajzolódik fel minden újabb erre alkalmas helyzetben. Ennek az identitásképző folyamatnak a szociális kiszolgáltatottság éppúgy eleme, mint a nemi, mindkettő az egységes identi-

22 FÓNOD, *Üzenet*, 197.

23 TURCZEL, *Vázlatos felmérés a két világháború közti irodalmunk értékviszonyairól*, 27.

tás kiépülésével szemben ható személytelen erőként van jelen, mely a sztereotip sorsmintákhoz téríti vissza az elbeszélés alanyát. Kata sorsáról lényegében elhibázott beszélni, akkor lenne lehetséges, ha Kata sorsa egyedi, személyes sors lenne, csak hogy ez a sors általános asszonyi – erre már a regény elején ráirányítja figyelmünket Kata anyjának pár sorban és szétszórta elbeszélte élettörténete: Mamka jelzésszerűen tudatott életútja²⁴ ugyanaz, mint Kata részletesen elbeszélte története(i), s még az elhalasztódó identitásképződésben is azonos mintázatot figyelhetünk meg. Miután a városhoz és egy ködösen elképzelt „jobb élethez” fűzött reményei terhessége következtében szertefoszlanak, férjhez megy Kata apjához, hogy a majorbeli asszonyok egyforma sorsát élje. Ő is lánya sorsának jobbra fordulásától reméli saját életének kiteljesedését, éppúgy, ahogy Kata a regény végén majd saját lányában véli felismerni a teljes értékű, cselekvő, alanyiasult szubjektum létrejöttének lehetőségét.²⁵ A didaktikus zárlatban a regény egyik szereplője ezt meg is fogalmazza: „Ugyan – mondom –, hiszen nem is mintha a maga lánya, de maga született volna meg újra, olyan. – Jaj, kedves szívem, kisasszonykám – kiáltja (t.i. Kata, B.Zs.) –, csak azt lehetne, csak az lenne igaz! A két tenyeremmel simogatnám ki neki az utat, hogy olyan göröngyös ne lenne... Látod, így kell a szegény embereknek ismételni magukat, ki tudja, miért, meddig, míg egyszer talán mégis méltóan fejezhetik ki, amire születtek.” (385.)

Katának lételeme a kiszolgáltatottság: minden kapcsolatában kiszolgáltatott valakinek, anyjának, barátnőjének, gazdáinak. Az egyetlen terület, ahol véget vet ennek és az önrendelkezés útját választja, a szerelem, azaz elsősorban a testi kapcsolat. Ez azért is fontos, mert a női szubjektumok elsősorban a testiség vonatkozásában körvonalazódnak a regényben. A testiség viszont a női kiszolgáltatottsággal kapcsolatban jelenik meg, mint az élet sötét oldala, s egyben összekapcsolódik a társadalmi-szociális kérdésekkel is. Kata kiszolgáltatottsága nőként azért is teljes, mert társadalmi helyzete nem enged számára önálló választást. A testiség kérdése azonosul a kiszolgáltatottság-

24 Mamka történetére csak jelzésszerű utalások vannak „Szíve mélyén izgatta a város, ahol lány korában szolgált. Finom helyen élt, de megzavarodott, ha rá gondolt. Onnan hozta magának Katát. Kapott pénzt is az úrtól, de hát nem lehetett semmi biztosat tudni, mert katonája is volt.” (17.) Mamka a Katát ért erőszakra a saját és az általános asszonyi sorsra való utaláson keresztül reflektál, de az erőszak árnyékában formálódó női sors felismerése is itt verbalizálódik: „– Azt akartam, hogy te ne úgy élj, mint anyád és más parasztlány – mondta fulladozva. Katát mintha ütés érte volna, úgy nézett anyjára. Erősen gondolkozott, fölébredt tudásokkal megértette anyját, és nagyon megfájdult a szíve. De most életében először vett magán tudattal erőt, és először életében formálódott meg benne világosan a gondolat. – Ha mindenkivel megtörténik ez – mondta lassan, sajnó szívvel –, akkor én sem kívánhatok másmilyen sorsot. Kimondta, és nagyon-nagyon sajnálta az asszonyokat.” (168.)

25 Zsadányi Edit a századelő írónőire vonatkozó tanulmányában külön felhívja a figyelmet a női önértelmezés irodalmi megképződése kapcsán a gyerek témájának regényező helyzetben való gyakori feltűnésére. Ebből azt a következtetést szűri le, hogy „a női énkép nem nem feltétlenül egy emberöltő alatt – tehát nem önmegvalósító, önazonos szubjektumfelfogásban –, hanem a következő nemzedéket is tekintetbe véve fogalmazódik meg.” ZSADÁNYI, *l.m.*, 824.

gal: a szeretőválasztás ezért lesz az első és végül egyetlen lépés az önállósodás, függetlenné válás útján. Paradox módon viszont végül éppen ez a választás dönti romba a teljes és önálló élet lehetőségét. Katonaszereitől szerzett betegsége miatt nem mehet Pestre, nem vehet mandolint, azaz nem élheti meg önidentitása kiteljesedését. Helyette – akárcsak annak idején anyja – elfogadja a külső erők által diktált sorsmintát: férjhez megy Imrushoz, anya lesz, tárgyiasult szubjektumként folytatja azt az életet, amelyben mások – személyes és személytelen erők – döntenek róla.

A teljes női-társadalmi kiszolgáltatottság a komornyik fürdetéses jelenetében mutatkozik meg: itt egyszerre érvényesül a cselédként való kiszolgáltatottság (azért fürdetik meg, mert cselédként nem lehet piszkos) és a lányként való kiszolgáltatottság. A komornyik bent marad a fürdőszobában, míg a lányok az ő utasítását követve megfürdenek. A jelenetet a benne résztvevő szereplők különböző módon olvassák, beállítottságuknak megfelelően: Kata saját cseléd mivoltára döbben rá, Póla és Marka a perverzió megnyilvánulását látja benne. „Hát csak vetközzetek! – szóló Póla élesen. – Ez a vén dög, úgy látszik, látni akar titeket meztelenül. (...) A gyerekek megrendülve néztek egymásra, aztán Marka lassan gombolni kezdte a pruszlikját. Szemét lesütötte, sápadt szája körül halvány, ravasz és didergős mosoly játszott. Ő már azt hitte, érti. De a kis Kata biztosan tudta, hogy a komornyik úr nem hiszi, hogy szappannal mosakodnak, és szégyenletében fényes szeme könnybe lábadt. Szerette volna bizonygatni, hogy tiszta lányka ő, karácsony előtt is megfürdött egy dézsa meleg vízben, de nem mert szólni.” (66.)

128

A test az önidentitás kialakíthatóságában és fenntarthatóságában is szerepet játszik. Az öregedés, az erőszak és a betegség három olyan, az önzonosság folytonosságát megszakító tényező, amelyek a regényben kiépülő női szubjektumok tárgyiasulását alapvetően befolyásolják. A test mind az anya, mind a lánya esetében a saját identitás, illetve a boldog élet lehetőségének az elvesztésével függ össze: Kata megöregedett anyját a városban nem ismerik fel, az eltorzult test egész emberi mivolta groteszkké válásának jele. A test tehát jelként funkcionál: az anya és Kata kitasztása is a testen megjelenő elváltozásokkal hozható összefüggésbe. Kata anyja a városban szembesül az egykori és jelenlegi énje közt tátongó szakadékkal: „No, az Isten áldjon meg, mit gondolsz? Az állatorvos még csak megismerne, de én csak aprómarhával dolgozok” (27.) – mondja a lánykorából ismerős kofa. Mamkának a törődöttség, szétfolytság lesz a legjellegzetesebb vonása. Mamka egész lényre erre az egy vonásra egyszerűsödik le, a test deformálódása egyben az élet deformálódását is jelzi. A testen esett sérelem az egész életre kihatással van. Az összefüggő, töretlen identitás hiánya a másokkal való szembesülésben válik egyértelművé. Mamkát nem ismerik fel, ő is akkor tudatosítja az egykori és jelenlegi önmaga közti különbséget, amikor a városba készülődve felmerül a régi önmagával való szembesülés lehetősége: a város ugyanaz volt, „de az emberek már nem. És ő sem.” (26.)

A Katán esett testi sérelem minden esetben szexuális jellegű. A férfiak Katát az erőszakon keresztül fosztják meg a test fölötti rendelkezés jogától. Az élettörténet egyben szenvedéstörténet is, ciklikusan visszatérő eseményekkel, melyben az erőszak a saját test elidegenedését eredményezi, s az önálló cselekvés lehetőségétől megfosztott szubjektum önazonossága kialakulásának elhalasztódásához vezet. Kata minden igyekezete ellenére használati

tárgy marad. Éppen tárgyas létének folyománya lesz szerzett (nemi) betegsége is.

A saját lét kérdése többször megjelenik, elsősorban az anya figurájához kötve: „Milyen öröm volt a készülődés! Újra valakinek, önmagáért élnek, nemcsak anyának, asszonymak érezte magát.” (25.) Az önmagával való azonosulás (= valaki, nemcsak anya, asszony) egy röpké pillanatra következik be, a városba való készülődéskor, s nagyon gyorsan lerombolódik az egykori és jelenlegi én közti távolság felismerésében. Az önidentitás elvesztése a társadalmi szereppel való azonosulás révén következi be Katkánál is. Beletörődik a cseléd-életbe és sztereotip női sorsába, feladja a művészlét esélyét. Kata számára a tanulás és művelődés biztosíthatna lehetőséget egy saját jogon kivívott hely elfoglalására a társadalomban, de ez az út többször is lezárul előtte (először az iskola félbehagyásakor, majd a pesti út meghiúsulása miatt). Kata számára a társadalmi beilleszkedés egyetlen alternatívája a jó házasság, ami viszont megfosztja az egyéni identitás megélésétől. A jó házasság ebben az esetben még csak nem is szerelmi kapcsolatot vagy anyagi kiegyensúlyozottságot jelent, hanem az erőszaktól való mentesülést. Imrus, akárcsak Kata apja, az „istállószagú férfiak” közé tartozik²⁶, abba a világba, ahonnan Kata több-kevesebb tudatossággal menekülni próbál. Ily módon ő éppúgy negatív, mint a Katát megerőszkoló két másik férfi. Betegség, testi fogyatékoság, erőszak tapad a férfi-képzethez a regényben s rajtuk keresztül a háborúé. A férfi jelenléte mint fenyegető, a női lét teljességét és komplexségét kikezdő tényező jelenik meg, más formában nem tud testet öltetni. Kata testetlen, plátói vonzódásai az ezen a durva és materiális világon kívül álló fiúk-férfiak iránt mindig realizálhatatlanok maradnak. Jó példa erre Kata iskolai „szerelme”. Mikor Kata az iskolában felírja Matyej nevét a táblára, a jóformán még meg sem fogalmazott érzést az írás konkretizációja azonnal irracionalizálja. „Meglátta Matyejkót fölugrani a kerítésre, és akkor haragosan fogta a krétát, és felírta a táblára: Matyej, Matyejko. Nézte komoran, mit írt, elolvasta a nevet kétszer, és figyelt magára. Tudta, hogy akik szeretik egymást, azok örülnek egymás nevének. Nézte Matyejko nevét, várta, hogy bejön, készen tartotta kezében a nedves szivacsot. Míg így várakozott az örömről, megint meglátta kint Matyejkót. Éppen ráugrott egy gyerek hátára, száját kitévte, és bekapta a másik gyerek fülét. Ő meg itt áll a táblára írott neve fölött, és vár. Egyszerre elnevette magát. – Nem is igaz! – mondta hangosan. Ráköpött a táblára, és letörülte a nevet.” (49.)

Ezzel az irracionális pozitív pólussal szemben (fiatalúr, Matyej stb.) a reális férfi-kapcsolatok (apa, szeretők) mindig az anyagiság negatív meghatározottságához tapadnak: istállószag, erőszak, bántalmazás képzetek kötődnek

26 Az istállószag apko és Imrus figurájához a regényben végig mint lényük esszenciális meghatározója társul. „Ha este hazajön, messziről bűzlik róla az istállószag, ha melléje fekszik, még álmában is érzi” (17.) – mondja Kata anyja apkoról. „Puhán, de hallhatóan lélegzett, az istállószag mint illanó burok fogta körül nehéz testét” (169.) – olvassuk másütt. Kata, mikor megharagszik Imrusra, trágyszagúnak nevezi (102.). Ezzel hártja anyja házasságszerző kísérletét is: „– De olyan szomorú! – zokogott Kata. – Az ember csak elbúsul, ha ránéz. És mindig milyen trágyszagú!” (366.)

hozzájuk. Ebből kifolyólag a szexualitás is mint negatív, fenyegető veszély képződik meg Kata számára, s mint ilyen is teljesül be, amelynek a lényege az erőszak. Bár a szexuális partner saját megválasztása emancipációs kísérlet, ám Kata itt is egy már ismert diskurzuson belül marad – „először nem kérdeztek engem, most meg már én nem kérdezek máskit!” (330.) – kitörni belőle nem tud. A zene az az út, amely egy más fajta önmeghatározáshoz vezethetne el, ám tehetsége ellenére a zene felé nyíló ajtók sorra zárulnak be előtte, s ahogy a fentiekben láttuk, egy előre megírt sorssztereotípiá foglyává válik.

Kata számára a zenei képzettség megszerzésének sikertelensége, az elnémulás az önkifejezés hiábavalóságának metaforájaként is olvasható, amely metafora lényegében az egész regény önértelmező alakzatának tekinthető. Kata – bár csak későn tudatosul benne – a kezdetektől a saját identitás kialakítására törekszik, elszakadásra az előrajzolt sorsmintáktól. Tudattalanul, mert nagyon sokáig lényegében a világ természetes rendjeként fogadja el az őt ért bántalmazásokat, adottságként a családot, a társadalmi rendet, amelybe beleszületett. Kata megalázottságát, kiszolgáltatottságát a narrátor fogalmazza meg – „Térdére könyökölt, fejét tenyerébe rejtette, nagyon szegénynek és elhagyatottnak érezte magát. Mások okosak, és mennyi mindent tudnak... Ő csak annyit, mint akármelyik cseléd” (336.) –, ő maga képtelen saját kiszolgáltatottsága artikulálására, kísérlete az értelmes élet kialakítására sikertelen marad, pusztán elszenvedője az eseményeknek. Helyzete több szempontból is marginális: nő, szegény, szlovák. Sorsa alakulásának nem ura, nem ő, hanem megfoghatatlan, beláthatatlan történelmi-társadalmi folyamatok, s a sztereotípiákban-előítéletekben rejlő személytelen erő irányítja. A regényre vonatkozó kritikák és értelmezések a regény végét szinte egybehangzóan megoldatlannak, oda nem illőnek találják. Volt már róla szó, hogy Fónod Zoltán és Turczel Lajos is didaktikusnak találja a regény befejezését (jogosan), s véleményük szerint a főszereplő nem adhatja fel ilyen könnyen a jobb életért való küzdelmet. A végkifejlet azonban beleillik a nőregények szerkezetébe: a huszadik század elejének nőregényeiben az egységes női identitás narratívája nem képes kialakulni, éppen a fentiekben elmondottak miatt, a „boldog kifejlet” a jövőbe vetül ki: a gyermek születése így egyszerre a sztereotíp női sors beteljesedése és a szilárd női identitás elhalasztódásaként is olvasható.